

DOI: 10.26104/NNTIK.2022.62.78.041

Кайынов С. Т.

**ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭЛДИК ТАБЫШМАКТАРЫНДА ЖЕР менен АСМАН
(Этнофилософиялык талдоо тажрыйбасынан)**

Кайынов С. Т.

**ЗЕМЛЯ И НЕБО В НАРОДНЫХ ЗАГАДКАХ ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗОВ
(Из опыта этнофилософского анализа)**

S. Kaiyrov

**EARTH and HEAVEN IN THE FOLK RIDDLES OF THE PAMIR KYRGYZ
(From the experience of ethno-philosophical analysis)**

УДК: 398.9: 130.1 (575.2 (04))

Памир кыргыздары көп кылымдар бою башка элдерден жана кыргыз элинин негизги бөлүгүнөн обочо жашагандыктан, алардын табышмак казынасы архаикалык, жергиликтүү өзгөчөлүктөргө бай бойдон сакталып келген. Ошондуктан, памир кыргыздарынын табышмактары ал этностук топтун этнофилософиялык тажрыйбаларын изилдөөдө маанилүү булак катары кызмат өтөө менен бирге, айрым жалтылоочу илимий-теориялык бүтүмдөрдү чыгарууга да негиз болуп бере алат. Табышмактардан орун алган мейкиндик философиялык категориясы курамы жана семантикасы жагынан абдан татаал. Айрыкча, космостук мейкиндик жана андан орун алган объектилер болуп, баарын бирге алганда, өз алдынча, көлөмдүү изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан, бул макалада Жер жана Асман семантикалык оппозициясы/параллелдүүлүгү менен байланыштуу колдонулган мейкиндик концепттери гана бутага алынды да, калган мейкиндикке байланыштуу түшүнүктөр башка, өз алдынча изилдөөлөр үчүн калтырылды.

Урунттуу сөздөр: памир кыргыздары, этнофилософия, табышмактар, мейкиндик, жер, асман, концепт.

Поскольку памирские кыргызы жили вдали от других народов и от основной части кыргызского народа на протяжении многих столетий, загадки, которые они загадывали, вполне могли сохранить свое богатство с точки зрения архаичных элементов и местных особенностей. Поэтому загадки памирских кыргызов могут служить важным источником в изучении этнофилософского опыта этого этноса, а также дать основу для некоторых обобщающих научных и теоретических выводов. Философская категория пространства, встречающаяся в текстах загадок, очень сложна по своей структуре и смыслу. В частности, космическое пространство и содержащиеся в нем объекты требуют самостоятельного и объемного научного изучения. По этой причине в данной научной статье обсуждаются только концепты пространства, связанные с семантической оппозицией/параллельностью Земля и Небо, а остальные пространственные концепты оставлены для других самостоятельных исследований.

Ключевые слова: памирские кыргызы, этнофилософия, загадки, пространство, земля, небо, концепт.

Because the Pamir Kyrgyz lived far away from other people and the main group of the Kyrgyz people for centuries, their riddles have well preserved their richness in terms of archaic elements and local features. Therefore, the riddles of the Pamir Kyrgyz can serve as an important resource in the study of the ethnic philosophical

experiences of this ethnic group, and also provide a basis for drawing some generalizing scientific and theoretical conclusions. The category of space, seen in riddle texts, is very complex in terms of its components and meanings. In particular, Space and the objects contained in it require an independent and voluminous scientific study. For this reason, this scientific article discusses only the concepts of space associated with the semantic opposition/parallelism of Earth and Heaven, and the rest of the spatial concepts are left to other independent studies.

Key words: Pamir Kyrgyz, ethnic-philosophy, riddles, space, earth, heaven, concept.

Эскертүү иретинде: Талдоодо колдонулган тексттердин оригиналдуулугун, тактыгын жана илимий булак катары ишенмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн, аларды жазуу жүзүндө берүүдө азыркы кыргыз алфавитинде болбогон кошумча ариптер колдонулду. Мисалы, **Ә, ә** ариби памир кыргыздарынын говоруна мүнөздүү, айтылышы жагынан [a] жана [e] тыбыштарынын ортосундагы ачык, ичке үндүү тыбыштын кыска [ә], жарым созулма [э] жана созулма [ээ] түрлөрүн жазуу үчүн; ал эми **Х, х** ариби памир кыргыздарынын говоруна мүнөздүү артчыл, жумшак [h] тыбышын жазуу үчүн урунулду.

Текстке тиркелип берилген кошумча маалыматтардын кабылдоого ыңгайлуу, көлөм жагынан сыйымдуу болушу эске алынып, ар бир табышмак текстинин соңунда 9,0 пункт бийиктигиндеги калыңдатылган кыйгач тамгалар менен анын жандырмагы; респонденттердин баш тамгалар менен кыскартылып жазылган аты-жөнү (толук жазылышы билдирүүнүн аягында), эл оозунан жазылып алынган күн, ай, жылы кашаа ичинде берилди.

Киришүү. Памир кыргыздарынын *Аалам*, анын пайда болушу, түзүлүшү, өнүгүшү, азыркы абалы, келечеги, адам турмушундагы жана тагдырындагы орду жөнүндөгү түшүнүктөрү; *дүйнөнүн* алар элестеткен, түзүп чыккан, элдик оозеки мурастарында жашатып, өнүктүрүп келген *образдары*, *моделдери* тарыхый-генетикалык, тарыхый-типологиялык, тарыхый-маданияттык байланыш жана жалпылыктарды көрсөткөн маалыматтарга бай экендигине карабай, алиге чейин, фольклорчу, этнограф, этнолог, тилчи жана этнофилософтор тарабынан чыныгы академиялык илимдин усул жана ыкмаларына салып изилдене элек.

Ошондой болсо да, бул кыргыз этностук тобунун

тили жана фольклору [1; 3; 11, 51–57], саясый жана жарандык тарыхы [9; 16; 18; 23], этнографиясы [12, 173–177; 15, 162–166; 17, 132–167] жана алардын Түркияга көчүп келип жайгашкан бөлүгүнүн соңку жылдардагы абалы [4, 181–199; 6, 161–185], салттуу маданияты [2, 167–286] тууралуу ар түрдүү максатта, ар кыл жанрда, ар кандай деңгээлде жазылып, жарыяланган илимий жана таанытуучу эмгектер такыр жок дешке болбойт. Окумуштуулардын бул маселелерге болгон кызыгуусу барган сайын артып бара жаткандыгы да байкалууда [20, 330–343]. Бирок, памир кыргыздарынын тарыхын, тилин, маданиятын ж.б. маселелерин системалуу түрдө, мамлекеттин көзөмөлү алдында изилдөө жагы жолго коюла элек. Аталган изилдөөлөр дээрлик окумуштуулардын жеке кызыгуу, жеке демилге жана мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде аткарылып келет.

Айрыкча, өзгөчө экосистеманын туундусу болгон бул кыргыз этностук тобунун дүйнө таанымын, этнофилософиялык системасын изилдөө жагы кечендөөдө. Бул багытта жасалып жаткан айрым аракеттерди маселенин коюлуш деңгээлиндеги гана алгачкы кадамдар катары баалоого болот [5; 11, 94–107; 13, 1127–1146; 14].

Памир кыргыздарынын *Космос*, *Жер* жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн айрымдарын гана алардын өз оозунан жазылып алынган табышмактардын негизинде талдоого алган бул макала да, ошол алгачкы аракеттердин катарын толуктоо жагын көздөйт; тагыраак айтсак, анын негизги максаты памир кыргыздарынын *Жер* жана *Асман* концептеринин этностук элесин (образын) көрсөткөн эмпирикалык булактарды системага салуу менен, алардын этнофилософиялык өңүттөн изилденишине жол ачуу болуп эсептелет. Ал эми элдик табышмактардын этностун дүйнө таанымын даана чагылдырган фольклордук булак экендиги, анын улуттук жана жалпы адамзаттык маңызы паремнологдор тарабынан ишенимдүү далилденген [8; 10; 21; 22].

Макаланын булактык базасын ушул саптардын автору тарабынан 1997-жылдан бери памир кыргыздарынын Түркияда жашаган бөлүгүнөн жыйналып келген табышмактардын ичинен коюлуп жаткан маселеге түздөн-түз тиешеси бар 18 (он сегиз) табышмак текстинин вербалдык негизи түздү.

Макалада сандык жана сапаттык берилиштерге таянуу менен, концептуалдык, семантикалык талдоо жана жалтылаштырып сыпаттоо усул жана ыкмалары колдонулду. Чет өлкөлүк окумуштуулардын тажрыйбалары да эске алынды. [1; 3; 7; 19]. Пайдаланылган фактологиялык материалдардын текстологиялык жактан тактыгын камсыз кылуу жагына өзгөчө көңүл бурулду.

Жер жүзү – негизги жана эң жакын мейкиндик. Ооганстан Памиринин кыргыздары – *Жерге* да,

Асманга да эң жакын, алар менен түздөн-түз алакада өмүр сүрүп келген кыргыз этностук тобу. Алардын денеси *Жерде* болуп, тиричилиги, өмүрү, бардык бар болуу менен жок болуусу толугу менен *Жерде* өтүп, акырында денеси *Жерге* берилип жатса да, ой жүгүртүү, байкоо жана ишенимдеринин орчундуу бөлүгү көк менен байланыштуу болгон – өздөрүнүн жаралышынан баштап, өмүр, тагдыр, келечек маселелерин түздөн-түз *Асман* менен байланыштырып түшүнүшкөн жана түшүндүрүшкөн. Алардын дүйнө таанымы да ошого жараша калыптанган. [13, 1127–1146].

Мезгил-мейкиндик тогошуна салып карай турган болсок, памир кыргыздарынын турмуш-тиричилиги, акыл-ойлоосу күндүз *Жер* (ландшафт, флора, фауна, кубулуш жана көрүнүштөр) менен түз байланышта, ал эми түндөсү *Асман* жана андагы космостук объектилер (Ай, жылдыздар) менен аралыктан байланышта ишке ашырылып келген; айрыкча, элдин рухий турмушуна таандык түшүнүк жана кез караштар мына ушул эки зор мейкиндиктин бирдей таасири астында көз жарган, калыптанган жана өнүгүп отурган.

Элдин турмуштук-практикалык тажрыйбасы менен рухий, акыл-ой тажрыйбасын айкалыштыра, ачык, көркөм чагылдыруу жагынан айырмаланган табышмактар *Жерди* күчтүү жана кенен дүйнө катары көрсөтөт. Аны кээде жандуу, кээде жансыз нерсе түрүндө кабылдайт:

Жөндүү десен жәнсиздэй,
Жәнсиз десен жөндүүдэй,
Жәхәндә жок зор мундай –
Бу нимне, таап ал.

(*Жер*, М.К., 03.08.2001).

Ошону менен бирге эле, *Жердин* жандуу-жансыз бар нерсенин баарын үстүндө алып жүргөн күчтүүлүгүн жана зорлугун памир тоолорунда жүк ташуучу унаалардын эң кубаттуусу жана зору *буура* менен салыштыра сыпаттаганы да кызык. Болгондо да, *Жер* бир ордунан жылбай турган *буура* эмес, *жаңгыз маңган* (жалгыз басып бараткан) *буура*:

Күчтүүнөн күчтүү,
алдуунан алдуу,
кеңнен кең,
Жәхәндә жән тапбаптыр
өзүгө тең –
Бу кайсы жаңгыз маңган
буура десен?

(*Жер*, К.О., 18.09.2002).

Памир кыргыздары тарабынан сыртта, чарба жүргүзүүдө урунган кыймылдуу унаалардын ичинен эң зору *буура* болсо, үй ичинде колдонулган, бир орундан жылбай турган статикалык буюмдарынын ичинен эң зору *кийиз* болуп көрүнгөн. *Жер* жайылып жаткан, үстүнө көп нерсе батырган кийиздин эң зору сыяктуу элестетилген:

Телегейде тени жок кийиз,
Узун-туура, чени жок кийиз,

Этеги бар, жеңи жок кийиз –
 Мана муну тавыңар,
 Таватган чагыңар.

(*Жердин үзү*, Өб.А., 18.09.2002).

Жердин өзүнүн үстүндөгү бардык жандуу-жансыз нерселерди бар кылып, аларга ырыскы тартуулап, баарына тегиз карап “зоройткон” чоң энеси, калыстыктын символу катары түшүнүлгөндүгүн да көрсөткөн табышмактар бар:

Ырыскыны кең берген,
 Бэрчэ адәмгэ тең берген,
 Онон дагы мукуму –
 О бар үчүн сен барсын,
 О жок болсо, жок эдең –
 Сизди, бизди зоройткон,
 Билчи, кайсы чоң энең?

(*Жер*, А.-М.К., 10.12.1997).

Жер – чоң эне: денотат менен метафоранын ортосундагы байланыш жалаң гана көркөм элестетүү жөндөмү менен чектелиши мүмкүн эмес, анын түпкүрүндө байыркы идеологиялык түшүнүктөрдүн – адам баласы табияттын бир көрүнүш же кубулушунун туундусу деп эсептеген ишенимдин жатканын байкоого болот.

Жер – жашоонун туулуу – өлүү, бар болуу – жок болуу сыяктуу контрастарынын да элегинен өткөрүлгөндүгүн көрөбүз. Ал адамдар баш болуп, өзүнүн бетиндеги бардык нерселердин жаратуучусу болуу менен бирге, бардык нерселерди учуру келгенде өз денесине кайра тартып кетүүчү, “жеп алуучу” шумдуктуу (дөө, элэмэт, галат), эч нерсеге баш ийбеген нерсе катары да элестетилет:

Бэрчэ жэнди бэрисин,
 Эне болуп тууп, багат,
 Ондой десең бу галат,
 Ошолордун бэрисин
 Өзү кайтып жеп алат –
 Өз балдарын жеп-жуткан
 Бу кандай дөө, элэмэт?

(*Жер*, М.Т., 21.06.1997).

Дагы бир табышмакта *Жердин* күчтүүлүк, кебелбестик касиеттери менен бирге анын тойбостук, опкоктук жактарына басым жасалат:

Тепсең тервелип койвойт,
 Жейт-ичет, тойвойт –
 Муну тапкыла,
 Тапбасаңар болвойт.

(*Жер*, М.Т., 06.06.2001).

Жерди мындай мүнөздөгөн табышмактардын өзгөчө варианты 2001-жылдын 11-ноябрында бостон уруусунан чыккан төкмө акын Мэхэммед Акын Осмонбай уулунан жазылып алынган:

Жети атаң – кутман,
 Олорду жеп-жуткан,
 Өз атаң – туткан,
 Ону да жеп-жуткан,
 Келе жатат четтен,

Отоп да путап,
 Ойронун бир күн,
 Сизди да жутат,
 Бизди да жутат.
 Жуткан менен тойвойт,
 Бу тултук бет неге,
 Суктугуну койвойт? –
 Тавышмагым манаке,
 Тапкылачы канаке.

Бул табышмак өзүнүн көлөмү, көркөм каражаттарынын колдонулушу, тексттин түзүлүшү жагынан башка өрнөктөрдөн бөлүнүп тургандыгын көрүүгө болот. Андай болушунун себеби, бир жагынан, памир кыргыздарынын табышмак айтуу салтынын вербалдык репрезентацияланыш салтына байланыштуу болсо, экинчи жагынан, аны айтып берген кишинин чыгармачылык шыгы, жөндөмү менен байланыштуу экендигин айтууга болот. Бул текстке төкмө акындын чыгармачылык жекечилигинин таасири, биринчи иретте, анын элдик лирикалык ырдын шекилине жакын айтылгандыгынан байкалып турат.

Жер жүзүнүн кандай экендигин аны кезип, кыдырып көрүү, практикалык жактан таануу тажрыйбасына таянуу менен айтылган табышмактар да бар:

Бу дүйнө – зор кырман,
 Бэрчэ адәмни пагырып,
 Айдалына кондурган.
 Гээ жерлери дозоктой,
 Гээ жерлери – хуп жыргал –
 Бу нимне таап ал.

(*Жер*, Ж.Йу., 13.01.2005).

Мазмун жагынан *Жер* жөнүндөгү санат ырларга жакын турган бул табышмактын катарын төмөнкү табышмак тексти толуктайт:

Арсайган азү-азү
 тиштери бар,
 Адәм билип пүтбөгөн
 иштери бар,
 Этек жагы папылдап
 күйүп жатса,
 Чокосуда титирейт
 көк муз, ак кар –
 Бу не десең, худайа
 пэрвэдигар.

(*Жер*, М.-Ө.К., 05.03.2003).

Бул эки табышмактын негизги өзгөчөлүгү памир кыргыздарынын чектелген гана аймакта, дүйнөнүн башка бөлүктөрү менен байланышы жок өмүр сүрбөгөндүктөрүн, алардын таанып-билген географиялык кендиги Памир тоолорунун койну менен эле чектелип калбагандыгын көрсөткөндүгүндө турат.

Жер бетинин жыл мезгилинин алмашышына, аба ырайынын өзгөрүшүнө жараша ээ болгон абалы төмөнкү, 2004-жылдын 10-июнунда Көчөбай Огуз Жутаңкы уулунан жазылып алынган табышмактан орун алган:

Астындагысы ковалвай,
жаткан бойдон калды.
Үстүндөгүсү жылып чыгып,
пасты карай салды –
Бу нимне, билген барвы?

Бул табышмактын жандырмагынын угуп турган жамаат мүчөлөрүнө жылмаюу алып келе турган каймана сөздүн “тереңдигине” усталык менен катылгандыгын көрүүгө болот. Сөз биринин үстүндө бири жаткан эки нерсе жөнүндө бара жаткандай болот. Жердин элесин көз алдыга келтире турган эч бир белги айтылбайт. Бирок муну жандырганда: астындагы “...ковалвай, жаткан бойдон” калганы – *Жер*, ал эми, үстүндөгү “...жылып чыгып пасты көздөй” жөнөгөнү – жаз келип, күн ысыганда эрип, ылдый карап агып кеткен *кар* болуп чыгат.

Ошентип, жогоруда сыпатталган 10 табышмак өрнөгүндө *Жер* (1) мифтик, фантастикалык, сыйкырдуу объект катары да, кадимки (2) турмуштук, географиялык мейкиндик катары да көрүнөт. Демек, *Жердин* табышмактарда жашатылган образынын архаикалык аң-сезимден реалдуу турмуштук тажрыйбага карай өнүккөндүгүн көрүүгө болот.

Асман – сакралдык мейкиндик. Жогоруда айтылгандай, памир кыргыздары түзгөн *дүйнө түзүлүшү* түшүнүгүнө ылайык, *асман* аябагандай кең (бирок чексиз эмес) баарыдан бийик, жетип жайгашууга, тиричилик өткөрүүгө мүмкүн болбогон, ошонусу менен сырдуу көрүнгөн; көбүнчө, керемет күчтөр, арбактар, периштелер, ал эмес, кудайдын өзү орун алган зор кеңдик, сакралдык мейкиндик катары элестетилген.

Ошондуктан ал, өзү камтып турган асман телолорунан бөлүнүп, обочолонуп, өз алдынча объект катары элестетилген эмес. Жандырмагы тек гана *асман* болгон табышмак өрнөгү али каттала элек. Табышмактарда *асмандын* метафорасы болгону менен, ал бирден көп жандырмагы бар табышмактарда башка денотаттардын бири катары гана учурайт. Мисалы, 2003-жылдын 30-апрелинде Жээнбек Йурдакул Пэрман уулунан жазылып алынган төмөнкү табышмакта:

Көк чатыр, көк чатыр,
Көк чатыр астында ак чатыр,
Ак чатыр астында
Алагай көз атаң жатыр –
Муну тапкыла,
Тавөлваган – кэфир!

Бул табышмактагы көк чатыр – *асман*, ак чатыр – *кыргыз үйү*, алагай көз – *очоктогу чок* деп жандырылат. Тексттен көрүнүп тургандай, парс тилиндеги *чәдер* сөзү кыргыз тилине өздөштүрүлүп алынып, кийинчерээк башка объектилерди көркөм чагылдыруу үчүн пайдаланылган, метафоралык мааниге да ээ болгон. Табышмак текстинен көрүнүп тургандай, памир кыргыздары *асмандын* түсүн жана шекилин *көк чатырга*, боз үйдү *ак чатырга* окшоштурушкан.

Жер – Асман семантикалык оппозициясы/параллелизми.

а). *Жер* менен *Асман*. *Жер* менен *Асман* башка элдердин оозеки жана жазма маданият тексттеринде семантикалык оппозициялар түрүндө жолугат. [19, 279-282] Памир кыргыздарынын дүйнө таанымындагы *Жер* менен *Асман* алардын вертикалдык дүйнө түзүлүш элестөөсүндө бири *эң төмөнкү* чекти, ал эми экинчиси *эң жогорку* чекти билдирсе да, алар бири-бирине карама-каршы түшүнүктөр катары эсептелбейт. Ошондуктан, бул эки концепт өздөрүнүн ээлеген мейкиндиги, орду жагынан бири экинчисине тикелей каршы турганына карабай, алардын этнос түшүнүгүндө бирдей, жарыш семантикалык позицияны ээлегендиктери үчүн, алардын ортосундагы семантикалык алаканы концептуалдык параллелизм, же оппозициялуу параллелдүүлүк деп атоо туура болот.

Табышмактарда *Жер* менен *Асман* денотаттары бири *сал-*, *жай-*, экинчиси *түр-* этиштери аркылуу “табышмакташтырылгын” эки бирдей *килем* метафоралары аркылуу көркөм өздөштүрүлөт. Эки карама-каршы орундарда турган объект, экөө тең – *килем*. Албетте, бул топко кирүүчү табышмак варианттарынын жандырмагы дайыма экөө гана – *Жер* менен *Асман*. Көп варианттуулук, калыпка салынган көркөм сөз каражаттары, көп кишинин эсинде сакталып жүргөндүгү бул табышмактардын салттуу, жаңы табышмактардын жаралышына да негиз жаратуучу көркөм ой матрицасы экендигин көрсөтүп турат. Анын ар башка респонденттердин айтуусунда, ар кыл мезгилде жазылып алынган 3 (үч) варианты төмөндөгүчө айтылат:

Жый-жый гилем, жый гилем,
Жыйөлвадым бир гилем,
Түр-түр гилем, түр гилем,
Түрөлвадым бир гилем –
Таап алгыла, бу нимне?
(*Жер, асман*, Ж.Йу., 08.02.2003).

Түр-түр гилем, түр гилем,
Түрөлвадым бир гилем,
Сал-сал гилем, сал гилем,
Салөлвадым бир гилем – Тап!
(*Жер, асман*, А.Ә., 03.07.2002).

Түр-түр гилем, түр гилем,
Түрөлвадым бир гилем.
Сал-сал гилем, сал гилем,
Салөлвадым бир гилем,
Сандыгыма жаварга
Алөлвадым бир гилем –
Буйругу жок бу нимнен?
(*Жер, асман*, М.К., 23.07.2006).

Бул жерде, бир эле, болгондо да стилдик, образдуулук жагынан калыптанып бүткөн табышмактын кайталанып, вариантталышы, айтуучунун жөндөмүнө жараша кыскартылып же кошумчаланып айтылып жаткандыгын байкоо кыйын эмес. Табышмактагы *жый-*, *сал-*, *түр-* этиштеринин *жый-жый-*, *сал-сал-*,

тур-тур- шекилинде, жупташа колдонулуп жатышы бул стилистик калыптын тарыхынын терең экендигин да айтып турат.

б). Жер менен *Асман* жана экөөнүн *ортосу*. *Жер* жана *Асман* тууралуу айтылган табышмак тексттеринин арасында, сөз болуп жаткан бул эки концепт гана эмес, үчүнчү концепт да, башкача айтканда, *Асман* менен *Жер* арасында, аларды бири-бирине жалгаштырып турган аба боштугу да денотаттык милдет аткарган учурлар бар. Ал табышмак өрнөктөрүндө, жогоруда айтылгандай эле, *Жер* менен *Асман* концептери табышмак денотаттары катары оппозициялуу параллелдүүлүк түрүндө орун алат. Бул төрт табышмактын вербалдык көрүнүшү төмөнкүчө:

Асты – тахта,
 Үстү – тахта,
 Ортодогу – жэшил пакта,
 Жэшил пакта үстүгө жаткан барвы,
 Йауп пирим, өзүн сакта.
 (*Асман, Жер, экөөнүн ортосу*,
 К.С., 27.04.2001).

Асты – тахта,
 Үстү – тахта,
 Орто жери – гүлгүнэй пакта –
 Акылманым деп жүрөйин,
 Мына муну ким тапса.
 (*Жер, Асман, булут*, Ө.Э.,
 30.12.2003).

Үстү – тахта,
 Асты – тахта,
 Ортосунда жэшил пакта;
 Мунчалык зор пактаны көрвөгөмүн –
 Бир шээр алат кимде-ким муну тапса.
 (*Асман, Жер, көл*, К.О.,
 30.12.2003).

Үстү – тахта,
 Асты – тахта,
 Орто жери – жэшил пакта –
 Мундайды билген барвы силер жакта?
 (*Асман, Жер, экөөнүн ортосу*,
 А.Ө., 03.07.2002).

Келтирилген тексттерден көрүнүп тургандай, *Асман* менен *Жер* денотаттарынын метафорасы бирдей жана орток – *тахта* (такта); ал эми, ал экөөнүн ортосундагы аралык бардык учурда *жэшил*, *зор*, *гүлгүнэй* эпитеттери аркылуу кооздолуп берилген – *пакта* (пакта). *Тахта* метафорасы болсо, *Жерге* карата айтылганда *асты*, ал эми *Асманга* карата айтылганда *үстү* сыяктуу орун тактоочу лексемалар менен коштолот.

Негизи, бул табышмактар *Асман* менен *Жер* эмес, баарынан мурда, ал экөөнүн *ортосун*, бардык турмуш-тиричилик, кубулуш жана көрүнүштөр өз ордун тапкан жандуу, сырдуу мейкиндикти көркөмдүк жана логикалык жактан өздөштүрүүгө арналган. Анын өз алдынча, бир сөз менен берилген аталышы жок болуп, оозеки сүйлөшүү учурунда *асман-жердин*

арасы, *көк менен жердин ортосу* дегендей, баарлашуу дискурсуна жараша улам өзгөртүлүп, жаңыртылып айтыла берген туюнтмалар аркылуу аталып келген. Жогоруда келтирилген төрт табышмакта тең *үстү*, *асты*, *ортосу* делип, бирок семантикалык жактан бири-бирине карама-каршы коюлбаган, ошол эле учурда өз алдынчалыкка ээ үч концепт-денотат жана алардын жандырмагы болгон үч метафоранын орун алгандыгын көрөбүз. *Асман* менен *Жердин* ортосу булуттуу, кээде көлгө түспөлдөш элестетилгенин табышмак тексттери айтып турат.

Корутунду. Памир кыргыздарынын *дүйнө модели*, табышмактарга таянып айта турган болсок, *Жер* жана анын үстүнө “көмкөрүлүп” турган кең *Асмандан* жана экөөнүн *ортосундагы* боштуктан турат. Алардын этностук ойлом тажрыйбасында *Жер* – көбүнчө реалдуу, физикалык жактан түздөн-түз байланышууга, үстүндө тиричилик өткөрүүгө, аны өзгөртүүгө мүмкүн болгон дүйнө; ал эми *Асман* – кол жетпеген, кайсы бир жерине барып жайгашууга, эч бир жерин ыңгайлаштырып, өзгөртүп жиберүүгө, инсан эркине багындырууга мүмкүн болбогон, бирок кудурети күчтүү деп эсептелген сакралдуу дүйнө. *Асман* – үстү, *Жер* – асты. Табышмак айтуучулар бул эки концептен сырткары алардын ортосундагы көлгө окшош, булуттуу боштукту да денотатка айландырышкан. Демек, этностун дүйнө таанымында дүйнө моделинин эң *жогорку чеги* Күн, Ай жана жылдыздарды кучагына алган *Асман*, ал эми *төмөнкү чеги* жайылган килем түспөлдөгү *Жер* болуп эсептелген.

Табышмактарда *Жер* концептинин метафоралаштырылышы ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Ага негизинен оң сыпаттар (кенен, күчтүү, калыс, баарыга бирдей, бейиштей, жыргал, чоң эне ж.б.) менен катар, айрым терс сыпаттар (жеп-жуткан, сук, тултук бет, тозоктой, тойбогон ж.б.) да ыроолонот. Анын үстү кийизге, килемге, тактага, зор кырманга окшоштурулуп, толук тулкусу буура менен ассоциацияланат; айрым учурда мифтик жандыктар (азуу-азуу тиштери бар, алаамат ж.б.) сыяктуу да элестетилет.

Жердин алдындагы дүйнө тууралуу маалыматтарды камтыган табышмактардын бар болуш ыктымалдуулугу жогору болсо да, негедир учуратылган жок. Андай болушунун себебин, адамдардын тутунуп келген көөнө ишенимдеринин жаңыланышы, шаманизмдин Ислам менен алмашылышы, ошондон улам, коомдук турмуштун активдүү компоненттеринен болгон фольклордун, анын ичинде табышмак жанрынын да өзгөрүүлөргө дуушар болушу менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Адабияттар:

1. Çetin Pekacar. Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağızı / Doktora tezi / Tez Danışmanı Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN / – Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı, 1995. – 488 s.

2. Kayırov S. Folklor Üzerine Yazılar. – Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yayınları: 124; İlimi Yayınlar Dizisi: 12. – 2009. – 331 s.
  3. Rémy Dor. «Si Tu Me Dis: Chante! Chente!... / Documents pour Servir a la Connaissance de la Tradition Orale des Kirghiz du Pamir Afghan / These pour le Doktorat Es-Lettres par Rémy Dor Presentee le 22 Desembre 1980. – Paris, 1980. – T. 1. – 602 p.
  4. Sulaiman Kayırov. Ethnological Review of the Van Kyrgyz // International Journal of Central Asian Studies, Seoul, 2010. – Volum 14. – P. 181–199.
  5. Sulaynan Kayırov. Bir Didaktik Türkünün Derleniş Öyküsü (veya benim yıla bedel yarım günüm) // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – İzmir, 2009. – Cilt: 4. – Sayı: 1. – S. 87–123.
  6. Tuncay Özdemir. Türkistan'dan Anadolu'ya Bir Göç ve Tarımsal Üretim Amaçlı İskan Örneği: Ulupamir // Türk Coğrafya Dergisi, 1997, Sayı: 32, Sayfa: 161–185.
  7. Türk Halkının Bilmeceleri / İlhan Başgöz, Andreas Tietze. – Birleştirilmiş 2. Baskı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – XIV+848 s.
  8. Абдыракунов Т. Киргизские народные загадки.: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1973. – 27 с.
  9. Жумабаев Б. М. Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш (XIX к. аягы). – Бишкек, 2009. – 192 б.
  10. Загадки русского народа: сб. загадок, вопросов, притч и задач / сост. Д. Садовников; вступ. ст. и примеч. В. Аникина. – М.: ТЕРРА, 1996. – 335 с.
  11. Кайыпов С. Т. Жылга бергис жарым күн: (же санат ырдан сарыккан ойлор) / Илимий-популярдуу баян. – Бишкек: Учкун, 2006. – 205 б.
  12. Кайыпов С. Т. Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты. – 2-т. – Үрүмчү: Шинжаң эл баш басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 1916. – 157-, 173–177-, 335-, 410-б. (памир кыргыздарынан жыйналган 34 табышмак колдонулган).
  13. Кайыпов С. Т. Табышмактар памир кыргыздарынын элдик оозеки салтында (Этнофилософиялык интерпретациялоо тажрыйбасы) // I. Uluslararası Türkiyat Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı. – Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, 2022. – S. 1127–1146.
  14. Кайыпов С. Т. Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингвофольклористикалык булак катары / Жооптуу ред.: Мамбеттурду Мамбетакун, Элмира Көчүмкулова. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2017. – 566 б.
  15. Кайыпов С. Т. Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салт жана жаңылануу: Этнографиялык изилдөө. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 147, 148-, 162–166-б. (памир кыргыздарынан жыйналган 32 табышмак колдонулган).
  16. Каратаев О. К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 262 б.
  17. Маанаев Э. Ж. Этническая история кыргызского народа. – Бишкек, 2008. – с. 4–35, 132–167.
  18. Маанаев Э., Плоских В. М. На “крыше мира”: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 142 с.
  19. Потпот Р. М. Модели пространственных и временных оппозиций в хантыйских загадках // Culture and Civilization. 2020, Vol. 10, I s. – S. 278–283.
  20. Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А. Ван кыргыз макал-лакаптарынын фоностатистикасы жөнүндө // Қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдык мерейтойына арналган «Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2022. – 330–343 б.
  21. Сендерович С.Я. Морфология загадки / С. Я. Сендерович. – М.: Школа «Языки славянской культуры», 2008. – 208 с.
  22. Табышмактар / Түз.: К. Ибраимов, А. Акматалиев / Баш сөзүн жазган К. Ибраимов / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002. – 320 б.
  23. Турдалиева Ч. Дж. Западные путешественники и исследователи о кыргызах и Кыргызстане (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Бишкек, 2008. – 280 с.
- Респонденттердин тизмеси:**
 А.Ә. – Абдулгапур Эржийес Әдил уулу
 А.-М.К. – Абдулмалик Кутлу Әжи Рахманкул Хан уулу
 Әб.А. – Әбдижәпәр Айдоган Артыкбай уулу
 Ә.Э. – Әйдәр Эрдем Орозмамбет уулу
 Ж.Йу. – Жээнбек Йурдакул Пәрмән уулу
 К.О. – Көчөбай Огуз Жутаңкы уулу
 К.С. – Козубай Санжактар Касым Әжи уулу
 М.А. – Мөхөммөд Акын Осмонбай уулу
 М.К. – Мәстәнә Кескин Мәәткабыл кызы
 М.Т. – Мәмәтжума Долунай Төрөбек уулу
 М.-Ә.К. – Мамыт Әжи Фырат Козубай уулу.
- Сөздүк**
бәрчә – барча, бүткүл; **галат** – калээти, шумдук, укмуштуу;
гәә – кээ бир; **гүлгүнәй** – жаркыраган; **әдәм** – адам; **әләмәт** – алаамат; **жәндүү** – жандуу; **жәнсиз** – жансыз; **жәхән** – жаан, аалам; **кәфир** – каапыр; **таватган** – таба турган.